

մարդուն միտքն ու գիտակցութիւնը պիտի աւելի քան երբեք զբաղին այս հարցերով: Բայց նախ քան պատմութեան փիլիսոփայութեան հիմնական խնդիրներուն, կամ աւելի ճիշդը, պատմութեան բնագանցութեան անցնիլը, շեղում մը ընենք, բնութագրելու պատմութիւնը:

Ի՞նչ կը հասկնանք «Պատմութիւն» յղացքէն: Ժամանակաշրջանի մը մէջ երբ մարդկային ոգին ամբողջապէս և կազմաւորապէս հասած է բուրեղացման մը, փիլիսոփայութեան և պատմութեան յարուցած հարցերը, նոյն անհրաժեշտութեամբ չեն պարտադրեր իրենք զիրենք: Այսպիսի կազմաւորեալ շրջան մը չի նպաստեր պատմութեան փիլիսոփայութիւնը երկասիրելու: Նախ քան պատմութեան առարկային և ենթակային դէմանդիմանումիլը, հարկ է որ քայքայուած մը տեղի ունեցած ըլլայ մարդուն պատմական կեանքին և գիտակցութեան մէջ: Մարդը պէտք է զարգացուցած ըլլայ հայեցողական կարողութիւններ, առանց որուն չի կրնար գոյութիւն ունենալ պատմութեան գիտութիւնը կամ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը:

Այս կէտը նկատի ունենալով, պիտի փորձենք հաստատել երեք շրջաններ՝ յարաբերաբար պատմականին:

Ա. — Ժամանակաշրջան մը որ ամբողջապէս և օրկանիք փորձառութիւնն է անցեալ պատմական կարգի մը: Այս տեսակի պատմական շրջան մը անշուշտ մեծ կարեւորութիւն ունի պատմութեան գիտութեան: Այստեղ մտածումը կայուն է: Եւ այդ իսկ կը բացատրէ թէ ինչու պատմութեան առարկային Տինամիզմը մինչև հիմա յստակապէս չէ ըմբռնուած մարդկային մտքէն:

Բ. — Ժամանակաշրջան մը՝ ուր սպառնալիքներ, հերձուածներ, պատերազմներ, մարդկային ընկերութեան հիմերը կը ցնցեն: Այս օրկանիք կառուցման և կենսաւորութիւն ընդհարումներու մէջ է որ պատմական պրօցէսը կը ծնի, սայթաքումներու, անկումներու շարքով մը: Ու այս բոլորը անոր համար որ, գիտակից անհատը ոչ ևս կը զգայ ինքզինքը ուղղակի և ամբողջապէս իր և մասնիկ մը պատմութեան առարկային: Եւ այս՝ ծնունդ կուտայ պատմութեան հայեցողութիւններուն: Բայց «Պատ-

մական»-ին և «Պատմական գիտակցութեան» միջև յարաբերութիւն մը, նոյնիսկ հակասութիւն մը կայ որ ըստ ինքեան ճշմարտագանցութիւն մըն է և որուն պիտի անդրադառնանք աւելի ետքը: Պատմութեան այսպիսի հասկացողութիւն մը, թէև կրնայ որոշ յարաբերութիւններ ունենալ պատմութեան գիտութեան հետ, բայց հեռու է «Պատմական»-ին խորհրդաւոր բնոյթէն: Անիկա ոչ միայն չի մօտենար այս խորհուրդին, այլ կորսնցուցած է յարաբերութեան ամէն միջոց, ու կ'ուրանայ անոր գոյութիւնը: Որպէսզի մարդ կարողանայ հաղորդակցիլ պատմութեան ներքին խորհուրդին, որուն մէջ իր մասնակցութիւնը կը բերէ ուղղակիօրէն, մարդկային կեանքի կազմաւորեալ և Քօ-Օրտինէ շրջաններուն մէջ, առանց իմացապէս գիտակից ըլլալու անոր, պէտք է որ կարենայ գիտցուած առարկան և գիտցող ենթական հակադրել: Որպէսզի անիկա սահմանէ պատմական պրօցէսը և կառուցանէ իրաւ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը, պարտի պատմութեան ներքին նշանակութիւնը և խորհրդաւոր աղբիւրները վերագտնել, ի մի բան պարտի պատմութեան ներքին հոգին գտնել:

Գ. — Ժամանակաշրջան մը՝ որ վերագարձ մըն է դարձեալ դէպի «պատմական»ը: Այսպէս, երբ կ'ըսենք թէ մարդկային պատմութիւնը տակնուվրայ ընող դէպքեր, եւ քառասուն վայրկեաններ, նպաստաւոր են պատմութեան իմաստասիրութեան համար, ի մտի ունինք մարդկային ոգիին քայքայանջատումը և տրուած պատմական կարգի մը ընդհարումները որոնց փորձառութիւնը ունենալով, մարդկային ոգին կարող է հակադրել հետեւեալ երկու առաջարկութիւններուն: Ա. — Ուղղակիօրէն իր մասնակցութիւնը բերելու պատմական կարգի մը մէջ: Բ. — Վարել կեանք մը որ իր մասնակցութիւնը չի բերեր պատմութեան մէջ, այս ձեւով հասնելու համար երրորդ ոգեկան վիճակի մը, հասկացողութիւն մը որ ատակ է հայեցողութեան և համապատասխան ներշնչումի մը ի մասնաւորի պատմութեան խորհուրդներուն: Այսպիսի վիճակ մը մասնաւորապէս նպաստաւոր է պատմութեան յարուցած հարցերուն նկատման: Բայց հասկնալի դարձնելու համար երկրորդ շրջանը, որ շրջանն է Տեգե-

քեկրասիօնի և հայեցողութեան, և որուն մէջ պատմութեան գիտութիւնը իր ծագումը կ'ընէր և կը փորձէր պատմութեան իմաստասիրութիւնը ընել, էապէս պակասաւոր է պատմութեան խորհուրդներուն իշնելու և թափանցելու անկարողութեամբ: Համառօտ կերպով քննենք մարդկային մշակոյթի այդ ժամանակաշրջանը և անոր նկարագիրները որ ընդհանրապէս կը ճանչցուի իբրեւ «Լուսաւորութեան դարը»:

Շատերը «Լուսաւորութեան դարը» կ'ընդունին ժ.Ը. դարը որ արդի պատմութեան լուսաւորման դասական ժամանակաշրջանն է: Կը հաւատամ թէ բոլոր ժողովուրդներու և բոլոր ժամանակներու մշակոյթները անցած են լուսաւորութեան շրջանէ մը:

Բոլոր ժողովուրդներու արձանագրած մշակութային յառաջդիմութիւնները ենթակայ են շրջանային շարժման (Cyclic movement): Մշակութային պրօցէսներու միջև այս յարաբերութիւնը կը ցուցնէ իրենց զարգացման օրկանիք նկարագիրը: Այսպէս, Յոյն մշակոյթը, մարդկութեան ծանօթ մեծ մշակոյթներէն մին է որուն լուսաւորման դարը էապէս նման է եղած ժ.Ը. դարու վերածնունդին: Սոփեստներու դարը կերպով մը Յոյն մշակոյթին ծաղկումն էր. բայց հակառակ իր Հելլէնական նկարագրին, անիկա ունէր շատ մը հասարակաց մասնայատկութիւններ ժ.Ը. դարու լուսաւորման հետ: Ինչպէս որ իւրաքանչիւր «Լուսաւորման դար» կը քննադատէ և կ'արժեքդրէ ինչ որ նուիրական է «Պատմութեան» մէջ, այնպէս ալ Յունական և ժ.Ը. դարերու վերածնունդները ըրին, արժեքդրելով՝ պատմութեան օրկանիք և աւանդական էլէմանները:

Լուսաւորման դար մը, իւրաքանչիւր ժողովուրդի պատմութեան մէջ այն դարն է, երբ ինքնիրմէ գոհ մարդկային միտքը կը յետադասէ ինքզինքը կեանքի և լինելութեան խորհուրդներէն վեր որոնք աղբիւրներն են առհասարակ մարդկային կեանքի և մշակոյթի: Այսպիսի դարու մը մէջ մարդկային միտքը կեանքի անմիջական խորհուրդներէն վեր և արտաքոյ կը դասէ ինքզինքը: Այս վերջինը ցոյց կուտայ մարդկային մտքին սահմանափակ լինելը եթէ նկատենք զայն իբրեւ դատաւոր մը տիեզե-

րական պատմութեան և ստեղծագործութեան խորհուրդներուն: Անխուսափելիօրէն կը հետեւի ուրեմն թէ, մարդը կը դադրի իր մասնակցութիւնը բերելէ պատմութեան մէջ: Վերածնունդի դարերը կ'ուրանան պատմութեան խորհուրդը, անոր տեսակարար իրականութիւնը և մարդկային մտքին և ոգիին հետ յարաբերութիւնը:

Կը տեսնենք ուրեմն թէ, ժ.Ը. դարը խորապէս հակապատմական է, թէև Վօլթէն առաջինը եղաւ որ «Պատմութեան իմաստասիրութիւն» յղացքը գործածեց և հրատարակեց շարք մը պատմական գործեր: Ժ.Ը. դարու սկիզբի բօմանթիք վերածընունդն էր որ հակազդեց ժ.Ը. դարու հասկացողութեան. այդ հակազդեցութեամբ էր որ կարողացանք ըմբռնել և ուսումնասիրել պատմութեան խորհուրդը: Այս դարուն կը պարտինք ոգեկան հակազդեցութիւն մը որով վերագտանք հին պատմութեան միբերը և աւանդութիւնները զորս ժ.Ը. դարը արհամարհած էր: Օրինակի համար, ժ.Ը. դարուն կարելի էր ըսել թէ կրօնքը հընարողութիւնն է իր վարդապետներուն, ժողովուրդը խաբելու համար, բայց այսպիսի հաստատում մը չէ կարելի ընել ժ.Ը. դարու համար:

Մարքսի տնտեսական նիւթապաշտութեան մեծ նպաստը — որ պատմութեան փիլիսոփայութեան էն հետաքրքրական անցքերէն մին է — արժեւոր է պատմութեան խորհուրդներուն եւ աւանդութիւններուն բանականացման վերջնական հետեւութիւնները հաստատած ըլլալուն համար որ պատմական գիտութեան մէջ կը սկսի Լուսաւորման դարէն: Պատմութեան Մարքսիստ մեկնութիւնը, միակ տրաբանական մեկնութիւնն է որ կը վերլուծէ և կ'արժեքդրէ պատմութեան խորհուրդները եւ աւանդութիւնները: Տնտեսական նիւթապաշտութեան պատմական պրօցէսի մեկնութիւնը հոգիէ զուրկ կը թուի ըլլալ, որովհետեւ ամէն ինչ գողցուած է հոգիէն ու ներքին և խորհրդաւոր կեանքէն: Աստուածային խորհուրդներուն հերքումը պատճառ կը հանդիսանայ որպէսզի նիւթապաշտական տնտեսութեան արդիւնաբերական պրօցէսը, պատմական պրօցէսի իբրեւ միակ և առաջին իրականութիւն ընդունուի: Ուրիշ որ և է արժէք երկրորդական և մականբասային է

հոն: Կրօն, ոգեկանութիւն, մշակոյթ, արուեստ, մարդկային կեանքը նոյնիսկ, կը ներկայացուն իրրե պարզապէս նիւթի շարժման դիպուածներ, և հետեւաբար զուրկ շօշափելի իրականութենէ: Մարքսի տնտեսական նիւթապաշտութիւնը կ'արժեզրկէ նաեւ «Լուսաւորման» գաղափարը իր ԺԸ. դարու Բաւիտայիսթիքի մէջ, և կը փոխանակէ զայն եղափոխութեան ինքնատիպ ձեւով մը: Կ'ուրանայ, այսպէս ըսուած «Լուսաւորում»ին որ և է տեղ առաջնորդելուն, նոյնիսկ Ժողովուրդներու ճակատագրականութեան ներքին խորհուրդներուն կամ անոնց ոգեկան կեանքին լուծում մը գտնելու: Փոխանակ այս հարցերը նկատի առնելու, տնտեսական նիւթապաշտութիւնը կ'ուրանայ զանոնք իրրե լոկ պատրանական և արդիւնք՝ տուեալ տնտեսական վիճակներու:

Պատմութիւնը և պատմութեան իմաստասիրութիւնը, մարդկային դիտութիւններու ուրիշ որ և է մարդի նման, պարտին ունենալ իրենց մասնաւոր տեսութիւնը: Մինչև հիմա փորձեցինք բացատրել պատմութեան բնոյթը, իրրե տեսակարար իրականութիւն մը որ գոյութիւն ունի էութիւնը բազադրող իրականութիւններուն նուիրապետութեան մէջ: Պատմութիւնը իրեն իրրե նպատակ ունի բացարձակօրէն օրիփնալ և տեսակարար առարկայ մը որ չի կրնար ստորաբաժնուիլ իրրե նիւթ կամ ոգի: Անկարելի է անշուշտ ընդունիլ պատմութիւնը իրրե Ֆիզիօլոգիք կամ նիւթական իրականութիւն մը, ինչպէս որ չէ կարելի ընդունիլ զայն իրրե հոգեկան իրականութիւն: Պատմութիւնը իր մասնաւոր և տեսակարար բնութիւնը ունի: Պատմութեան աւանդութիւնը ընդունիլ և հաղորդակցիլ անոր հետ, անհրաժեշտ է պատմութեան տեսակարար բաղկացուցիչները ըմբռնելու համար:

ՆԻՔՕԼԱ ՊԵՐՏԻԱԷՎ ԹԵԳՄ.

ԶԱԻԷՆ ԱՅՂ. ԶԻՆԶԻՆԱՆ
(Շարունակելի)

ԼԵԶՈՒՄԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆ(*)

Մի ամբողջ Ժողովուրդը նշանակելու համար ընդհանուր բառ չկայ, բայց ունինք մի բառ որ տարածուած է արեւմտեան հնդեւրոպացոց մէջ (տաւտա): Թագաւորական իշխանութիւնը ճանաչում էին հընդեւրոպացիք, որ է հնիս. բեկս:

Կրօնական գաղափարները համար լեզուարանութիւնը շատ բան չի տալիս, Աստուծոյ գաղափարն ունին հնդեւրոպացիք. նախալեզուի մէջ գեղուս ներկայացնում էր Գերագոյն էակը, որ միեւնոյն Ժամանակ լոյսի և երկնքի գաղափարն ունի: Հայերէնի մէջ նոյն բառի ներկայացուցիչն է սիւ, իրրե երկնք, արեւ, լոյս: Այս բառը գրեթէ բոլոր հնդեւրոպական լեզուների մէջ էլ պահուած է: Անշուշտ հնդեւրոպացիք ճանաչում էին նաեւ ուրիշ աստուածութիւններ, բայց բացի նախորդից ո'չ մի բառ ընդհանուր տարածուած չէ լեզուների մէջ. սրա պատճառն այն է՝ որ իւրաքանչիւր ցեղ ունէր իր աստուածները և պահել է միայն նրանց անունները: Հայերի մէջ պաշտուած աստուածութիւնն էր Դիք, որ հնիս. դիէս բառն է:

Աստուածները համարում էին երկնային, լուսաւոր և անմահ էակներ, որոնց հակադրում էր հողածին և մահկանացու մարդը: Այս երկու վերադիրները այնպէս յատկանշական էին, որ մարդու բուն անունը (հնիս. մանու) ջնջուեցաւ և նրա տեղ տարածուցին հողածին (հնիս. g'hmon) և մահկանացու (հնիս. մեսոս, նշանակում է մարդ): Աստուածները նաեւ հարուստ և հարստութեան բաշխող էին և այս պատճառով աստուած կոչուած է նաեւ հնիս. բիազա, որից իրանեան փոխառութեամբ հայերէն բազ (հմտ. բազին, Բագաւան, Բագարատ, Բագառիճ, Բագարան): Ստուգաբանութիւնը մատնանշում են դեռ հսկ. բոգասը հարուստ և ուրոգը աղքատ:

(*) Շարունակութիւն՝ մեծանուն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Ա. Գլուխ):